

Золота О. В.,

здобувач кафедри української мови та літератури
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Анотація. Стаття присвячена вивченню історії становлення української керамічної термінології. Досліджено основні етапи формування термінології кераміки, проаналізовано чинники, які впливали на цей процес.

Ключові слова: науково-технічна термінологія, керамічна термінологія, термін кераміки, етапи формування, чинники формування.

Постановка проблеми. До недавнього часу науково-технічна термінологія належала до периферійної частини української мови, проте нині вона почала виходити в ній на ключові позиції. Лінгвістичним аналізом науково-технічної термінології, її описом і загальним удосконаленням займалися І. Білодід, В. Виноградов, А. Даниленко, М. Жовтобрюх, А. Крижанівська, А. Лагутіна, Д. Лотте, Т. Михайлова, Н. Непийвода та ін.

Керамічна система як складова науково-технічної термінології досі не піддавалася цілісному аналізу. Спонукали до з'ясування загальних і специфічних закономірностей організації терміносистеми керамічної промисловості на різних етапах її становлення практичні потреби й економічно мотивоване державне замовлення на цю термінологію.

Протягом останніх десятиліть з'явилися розвідки, присвячені окремим аспектам вивчення термінології кераміки. У дисертації Н. Левун «Семантична і словотвірна структура української термінології художньої кераміки» розглянуто словотвір і семантику художньо-виробничої лексики керамічної галузі. Низка досліджень діалектологів присвячена народній керамічній термінології, зокрема лексиці гончарства: праці В. Бережняк «Гончарна лексика східнополіського діалекту», С. Пошивайло «Динаміка української народної гончарної лексики», А. Мединського «Структурна організація і семантика гончарської лексики у поліських говорах», Л.С. Спанатій «Гончарна лексика в говорах української мови».

Проаналізувавши лінгвістичну та спеціальну літературу, зокрема лексикографічні праці, ми дійшли висновку, що комплексне вивчення української термінології кераміки ще не здійснювалося, не створено також і галузевого словника керамічних термінів.

Дослідження будь-якої термінології варто розпочинати з вивчення тих умов, у яких відбувалося зародження й формування терміноодиноць цієї галузі.

Керамічна термінологія, як і будь-яка інша, має свою історію. Становлення й розвиток термінологічної системи відбувається під впливом внутрішньомовних і позамовних факторів. На формування керамічної термінології значний вплив мали такі чинники, як історичні умови розвитку галузі, запровадження нових технік представниками керамічних шкіл світу, технологічні особливості розвитку керамічної справи в Україні тощо.

Зародження гончарства як одного з найдавніших ремесел відбулося в часи оволодіння людиною вогнем. Ще в кам'яно-

му віці розпочалося формування з глини предметів, необхідних у вжитку. Професія гончаря цінувалася однаково високо в усі часи. Недарма образ Бога в Біблії порівнювали з образом гончаря, який виліпив людину з глини, а згадки про глину трапляються в самому її тексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Керамічна термінологія у своєму становленні умовно пройшла п'ять етапів. Таку періодизацію ми подали за результатами опрацювання наукової літератури, археологічних джерел і розвідок, урахувавши соціально-політичні умови функціонування української мови та чинники розвитку наукової термінології.

Перший етап пов'язаний із зародженням керамічної справи й появою перших слів-термінів на позначення назв предметів її виробництва.

Згадки про керамічне мистецтво з'являються, за даними археологів, ще в епоху мезоліту (15–12 тис. р. до н. е.), пізніше, в епоху неоліту, воно набуває розквіту. Спочатку основним видом керамічних виробів були судини з товстими стінками яйцеподібної або округлої форми, які ліпилися вручну шляхом нарощування окремих джгутів глини (миски, чаші). Пізніше з'являються скульптури людей і тварин, а посуд починають прикрашати орнаментом. Згадки про освоєння людиною глини знаходимо у працях багатьох античних письменників, таких як Гесіод, Есхіл, Катон. Наприклад, Публій Овідій Назон писав: «О, коли б людяність я міг відновити, перейнявши мистецтво батька свого, коли б душу вдихнув я у глиняний зліпок!» [8, с. 23]. Есхіл у своєму творі «Прометей» пише про «доми із цегли», а Гесіод в одному з міфів розповідає про Пандору, яку Гефест виліплює з глини.

Серед номінацій, пов'язаних із керамічною справою того часу, можна виділити лексеми на позначення процесів виробництва (*топанка, видобуток, витягування, вимочування, випалювання*), речовин (*глина, пісок, мушлі, граніт, глиняне молочко*), предметів (*шпуля, кружало, глиняник, камінь-голиш, лопаточка* і под.).

Із появою гончарного кола в IV тис. до н. е. виробництво набуло нових досягнень. Спочатку воно було ручним, а згодом – досконалішим, ножним. Поява нового знаряддя праці зумовила збільшення обсягів виробництва предметів ужитку, урізноманітвила асортимент товарів. Варто зазначити, що, беручи початок ще в давні часи, багато лексем на позначення понять керамічної галузі успішно використовуються й зараз (*глина, видобуток, випал* тощо).

Другий етап датуємо епохою середньовіччя (V–XV ст.). У цей період удосконалювалася технологія виготовлення та випалювання глини, а гончарство перетворилося в народний промисел. У XI ст. майстри навчилися обробляти каолінову глину. З появою горна (споруда для випалу керамічних виробів з метою їх зміцнення) з'явилися й нові продукти керамічного виробництва. Збагачувався й кількісний склад керамічної лек-

сики появою нових термінів: *полива* – емаль, яку наносили на виріб; *глинище* – місце залягання глини; *молот* (*добня* або *весло*) – предмет, яким збивали глину; *убалабуха* – сформований шматок підготовленої глини, розрахований на виготовлення окремої посудини; *погребщице* (*погребщиці*) – вхідне приміщення цегляної або кам'яної колоподібної землянки, що є частиною горна; *прогони*, *душники* – горизонтальні перегородки для проходження гарячого повітря між камерою горна та пічню; *глиняне лиття* – спосіб виготовлення глиняного виробу шляхом відливання її у формах з дерева й гіпсу тощо. Крім того, нові способи оброблення та випалу допомагали вдосконалювати будівельні матеріали, зокрема цеглу. Слово *цегла* запозичене з тюркської. Наші пращури називали її *плінфою*, бо вона нагадувала тонку квадратну пластину.

Хоча швидкий розвиток керамічної справи часів середньовіччя був перерваний набігами Золотої Орди, цей етап можна вважати початком творення термінології на позначення понять досліджуваної галузі.

Третій етап (кінець XV – XVIII ст.) – період відродження й розквіту керамічної справи, а отже, і становлення української керамічної терміносистеми.

Розвитку гончарства в Україні сприяла наявність у її надрах великої кількості покладів високоякісних глин. Це зумовило виникнення осередків керамічного виробництва на Київщині, Полтавщині, Буковині, Поділлі, Чернігівщині та Слобідській Україні. В «Описі Азовської губернії» 1782 р. зазначено: «У надрах перебувають алебастр, крейди... глина для ділення землі...» [3, с. 20–21].

Важливого значення для розвитку термінологічної науки набували освітні заклади, що виникали в Україні в XII–XVII ст.: Острозький культурно-освітній центр, Братська школа, Києво-Могилянська колегія, Києво-Могилянська академія. Учені Києво-Могилянської академії вперше почали дослідження терміна, його семантики. Науковець Г. Кониський обґрунтував теорію терміна, довівши, що термін має значення номінації.

Із запровадженням цехової організації ремесла з'являються нові технології й форми кераміки. Гончарі почали створювати кахлі, на яких змальовували історії з козацькими та православними мотивами. У цей період з'являються й монохроматичні кахлі – кахлі з рельєфними виступами та заглибинами. Відкрилися школи й виробничі центри, деякі з них існують і досі.

Серед керамічних термінів цього періоду численну групу слів становлять назви речовин (*ангоб*, *глазур*), виробів загальногужитку (*каганець*, *олійна лампа*, *люлька*, *свічник*, *вазон*, *носатка*), посуду (*горщик*, *покришка*, *гличик*, *макітра*, *чарка*, *ринка*, *миска*, *баклажка*, *дзбанка*, *барильце*, *куманець* тощо). Окремо потрібно відзначити велику кількість слів на позначення технік і прийомів: *техніка ріжкування*, *техніка штампту*, *фляндрівка*, *мармурування*, *прийом «описки»*, *декор «малини»* тощо.

Українська кераміка зазнавала впливу країн Європи та Сходу. Так, із Візантії була запозичена технологія полив'яної кераміки. Прикладом східного впливу може бути форма ручки кувал: *пласка*, *прямокутна*, *зверху і знизу має два виступи*.

Четвертий етап (XIX – поч. XX ст.). Науково-технічний прогрес, який відбувався наприкінці XIX – початку XX ст., мав значний вплив на збагачення наукової мови, зокрема й керамічної лексики через інтенсивний розвиток керамічної галузі, виробництва загалом. Показником цього процесу можна вважати появу в другій половині XIX ст. регіональних шкіл гончарства, відомих у наш час як «косівська», «покутська», «опішнянська».

Активізувалася робота й у термінологічній науці. І. Огієнко у своїх працях не раз звертався до вивчення терміна. Він зазначав, що термін має виникати лише на основі української народної мови, а термінологія повинна будуватися на одній zasadі й бути максимально зрозумілою.

Активна діяльність Наукового товариства імені Т. Шевченка значно поживляло роботу в галузі термінології як науки. Розпочато укладання перших термінологічних праць. П. Горещький у своїй книзі «Історія української лексикографії», досліджуючи лексикографічну діяльність в Україні 1917–1933 рр., зазначав, що лише термінологічних словників у той час вийшло 83 одиниці [1, с. 181–183], наприклад: «Материял термінологічний» (1898 р.), «Матеріали до фізичної термінології» (1902 р.), «Начерк термінології хімічної» В. Левицького (1903 р.), «Виразня мінеральогічна» І. Верхратського (1909 р.), «Опыт толкового словаря технической терминологии по Полтавской губернии» В. Василенка (1902 р.), «Словар технических выражений» Я. Навестюка (1911 р.), «Словник технологічної термінології. Мірництво (проект)» Ю. Трихвилі та І. Зубкова (1930 р.). Праця І. Верхратського «Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної» стала основою в дослідженні науково-природничої термінології.

Значна кількість термінів керамічної галузі увійшла до складу «Словника хімічної термінології. Проект» О. Курило (1923 р.). Наприклад: *доменная печь – горн*; *огнеупорный – вогнетривалий*; *вогневідпорний*; *глазурь – полива*; *каолин – порцелянова глина* тощо. П. Тутковський у своєму «Словнику геологічної термінології» (1923 р.) детально описав термін «глина»: *глина – глиняк, глина, мрамурок; глина сланцевая – дупакувата глина; гончарська глина – гончарка, ліп; глина жирная, мергельная – маслянка; глина клейкая, влажная – глей; глина комковатая – шурувалки; глина синяя – мисівка, сивуха; глина печная – печівка; глина черная вязкая – повськуха; глина сукновальная – фолюшина глина* й под.

Розпочинається наукове дослідження керамічної галузі в закладах освіти. Зокрема, на базі Київського політехнічного інституту в 1898 р. створено кафедру технології будівельних матеріалів і мінеральних речовин (пізніше – кафедра хімічної технології кераміки та скла) та видано друком праці провідних викладачів кафедри з досліджуваної теми: «Глина і глиняна промисловість в Україні» (Б. Лисін, 1918 р.), «Виробництво порцеляни та фаянсу. Сировина. Переробка. – Контроль. – Розрахунок» (Б. Лисін, 1923 р.).

У 1926 р. засновано кафедру технології кераміки вогнетривів, скла й емалей при Харківському політехнічному інституті, у 1927 р. – Опішнянську керамічну промислову школу. Керамічна справа поступово переходила із ремесленого промислу в галузь технологічного виробництва, а отже, почали систематизуватися її термінологічні одиниці.

Словник керамічної лексики поповнюється новими поняттями на позначення матеріалів, процесів, приладів, технік. Наприклад: *техніка оздоблення виробу по коробу*, *утільний (первинний) випал*, *вторинний (кінцевий) випал*, *писець (гончарний ніж)*, *побілка*, *червень* тощо.

Удосконалювалися й знаряддя для виготовлення гончарних виробів. З'явилася нова модель гончарного кола – шльонська модель, пізніше поширилися волоський або німецький тип. Ця подія сприяла появі більш досконалих виробів і нових лексем на позначення пристроїв, механізмів, наприклад: *веретено* – вісь гончарного кола; *спідняк* – більше нижнє коло; *верхняк* – верхнє менше коло; *стек* (з англ. “stick” – палиця) – дерев'яний

ніж для надання виробу необхідної форми; *ріжок* – засіб для розпису тощо.

У 30-ті рр. ХХ ст. виробництво повністю електрифікується, монтується електромотори, що призводять до руху всі механізми. Виникають нові терміни на позначення понять керамічної галузі. З'являються назви цехів (*пресувальний, сортувальний, випалу, мінеральних фарб*), вивчається виробництво барвників (*охра, муміє, сурік, зелень*). Виникають терміни, що позначають назви професій (*формувальник, пресувальник, фрезерувальник, сортувальник, шліфувальник* тощо).

Так звана «примусова колективізація» завдала серйозного удару по гончарному виробництву, але попит на керамічну продукцію все ж таки з'явився одразу після закінчення Другої світової війни, коли країна потребувала всіх видів товарів. У цей час в експлуатацію вводиться нове устаткування, а отже, поповнюється кількісний склад керамічної лексики (наприклад: *подова сушилка, напівавтоматичний прес системи Раупах, конвеєрна сушилка, кульові млини, фільтри-преси, тунельна піч*).

П'ятий етап становлення терміносистеми кераміки припадає на середину ХХ – початок ХХІ ст.

У 50-60-х рр. ХХ ст. організуються курси і школи, починають з'являтися училища й технікуми з навчання керамічної справи. Значну увагу майстри приділяли створенню виробів декоративно-прикладного характеру, освоювали випуск фаянсової скульптури, будівельного фаянсу. Кераміка все частіше використовувалася для задоволення потреб хімічної промисловості. Так, виникали нові термінологічні одиниці, наприклад: *керамічний насос, запорна арматура, теплообмінник, ректифікаційна керамічна колона, патронний фільтр, роликерадіаційна сушилка, фарфоровий ізолятор* тощо.

Економічна нестабільність у країні на початку 1990-х рр. вплинула й на керамічну промисловість, яка почала поступово занепадати. У цей час обертів набирали кооперативи, де в умовах жорсткої конкуренції розроблялися нові технології, форми, малюнки для розпису, лінійного декору. Помітно активізувалася термінологічна наука через появу підручників («Українське термінознавство» Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк; «Актуальні проблеми українського термінознавства» М. Зарицького та ін.), монографій («Формування української біологічної термінології» Л. Симоненко та ін.). Набирає обертів й лексикографічна робота: видаються тлумачні й перекладні словники з медицини (Л. Петрух та ін.), військової справи (А. Бурячок та ін.), правової термінології (С. Воробйова та ін.), гомеопатії (Т. Луковенко). Важливу роль у лексикографічному процесі відіграло створення у 1971 р. у США Науково-дослідного товариства української термінології, члени якого займаються випуском підручників і словників українських дослідників. Значна кількість науковців приділили увагу вивченню окремих терміносистем: мінералогічної (Н. Овчаренко), медичної (А. Ткач), гірничої (О. Колган), видавничої (М. Процик). Спроби вивчення процесів керамічної галузі робляться в періодичних виданнях: національних наукових щорічниках «Українська керамологія»,

«Бібліографія українського гончарства», де відомі українські гончарі й керамісти обмінюються досвідом і діляться новинками у прийомах та техніках керамічної справи.

На сучасному етапі керамічна галузь в Україні перебуває на стадії повільного розвитку. Завдяки іноземним інвестиціям, у різних містах держави відкриваються заводи з виготовлення керамічної продукції, а впровадження сучасних технологій не лише покращує процес виробництва, удосконалює якість отриманої продукції, а й зумовлює збагачення словникового складу керамічного лексики.

Висновки. Отже, керамічна терміносистема пройшла довгий шлях свого становлення, трансформуючись під впливом різних чинників. Особливого розквіту вона досягла у ХІХ – поч. ХХ ст., коли керамічну лексику почали досліджувати на науковому рівні, систематизувати та укладати у словники. Але досі стан вивчення термінів керамічної галузі залишається на недостатньому рівні й потребує подальшого опрацювання та аналізу.

Література:

1. Горещкий П.І. Історія української лексикографії / П.І. Горещкий; відп. ред.: С.П. Левченко; АН Української РСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 243 с.
2. История Донецкого края в документах и материалах. XVII – нач. XX в.: материалы для учителей истории / сост. М.В. Коровина, Н.Б. Метальникова, В.А. Пирко и др. – Донецк, 1995. – 63 с.
3. Кочерга О.Д. Деякі міркування про шляхи і манівці розвитку української наукової термінології / О.Д. Кочерга // Сучасність. – 1994. – № 7–8. – С. 173–182.
4. Наконечна Г.В. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення / Г.В. Наконечна. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с.
5. Панько Т.І. Українське термінознавство / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.
6. Публій Овідій Назон. Метаморфози / Назон Овідій Публій. – К.: Дніпро, 1980. – 301 с.

Золотая О. В. Из истории становления украинской керамической терминологии

Аннотация. Статья посвящена изучению истории становления украинской керамической терминологии. Исследованы основные этапы формирования терминологии керамики, проанализированы факторы, которые влияли на этот процесс.

Ключевые слова: научно-техническая терминология, керамическая терминология, срок керамики, этапы формирования, факторы формирования.

Zolota O. From history of becoming of Ukrainian ceramics terminology

Summary. The article devoted to study of history of becoming of Ukrainian ceramics terminology. Main periods of ceramics terminology forming are researched, factors that influenced on this process are analyzed in the work.

Key words: scientific-technical terminology, ceramics terminology, term of ceramics, periods of forming, factors of forming.